

over de gedaanteverandering van het beeld van de heks in het Roergebied sedert de negentiende eeuw. Daarnaast bespreekt Ralf-Peter Fuchs enkele voor het Reichskammergericht in hoger beroep gevoerde processen met een Westfaalse achtergrond, en verschaft Walter Komber op basis van de rekeningen van het drostambt Wittlage een overzicht van de processen tussen 1551 en 1651. De bundel besluit met de reeds genoemde artikelen over heksensagen: een nogal rommelig stuk van Henk Kroesenbrink en een systematischer van Gabriele Gottschalk.

Al met al heeft de op zichzelf lovenswaardige onderneming om toverijonderzoekers aan beide zijden van de (tegenwoordige) Duits-Nederlandse grens bij elkaar te brengen tot een enigszins teleurstellend resultaat geleid. Het schort niet alleen aan onderlinge vergelijking, maar ook ontbreekt in te veel artikelen de aansluiting op onderzoek zoals dat recentelijk in Duitsland en Nederland is verricht.

Marijke Gijswijt-Hofstra

H. S. J. Zandt, *Organisten, orgelspel en kerkzang binnen het Nederlandse calvinisme, inzonderheid in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Bedum: Profiel, 1995, f195,-, 624 blz., ISBN 90 5294 128 9).

Deze fraai uitgevoerde publicatie, geschreven door een in Nederland en Duitsland werkzaam organist en kerkmusicus, is voor een breed publiek geschreven: de (vak)organist, de muziekstudent, de historicus, de predikant, het kerkeraadslid, de kerkvoogd en het 'gewone' kerklid. De uitgave kan inhoudelijk eveneens 'breed' worden genoemd. Om een vergelijking met de situatie in Nederland mogelijk te maken, besteedt Zandt ook aandacht aan de reformatie in Duitsland, Frankrijk en Zwitserland. Tegen de achtergrond van de lijvigheid is het aantal hoofdstukken, volgend op Voorwoord en Ter inleiding, bescheiden in getal. De vijf hoofdstukken waarom het gaat zijn: 1 Balans 2 De organisten 3 Het orgelspel en de kerkzang 4 Perspectief en 5 Epiloog. Deze hoofdstukken worden gevolgd door een ruim aantal eindnoten, twaalf stellingen, zestien bijlagen, een bibliografie en registers.

De auteur schrijft in zijn inleiding dat het hier in de eerste plaats gaat om een hand-, leer- en leesboek, waarin hij diegenen, die aan het onderwerp van zijn studie iets van wezenlijke inhoud hebben bijgedragen aan het woord laat komen. Met deze vaststelling neemt de auteur op voorhand de wind uit de zeilen van critici, die zich storen aan het buitengewoon grote aantal — veelal zeer uitvoerige — citaten dat men in deze publicatie aantreft.

In het eerste hoofdstuk schetst Zandt een geschiedenis van de kerkmuzikale situatie in Nederland, beginnend met de voorreformatische periode en eindigend met citaten uit het Tweede Vaticaans Concilie. In het tweede hoofdstuk, waarin de nadruk op de periode na 1800 ligt, komen nogal wat uiteenlopende zaken aan bod, waaronder de 'bevoegdheidsverklaringen en de regelingen voor de kerkmuziek'. Hoofdstuk 3 vormt het eigenlijke hoofddeel van het boek. Ook hierin passeert een keur aan thema's de revue. Een bezwaar dat in het vorige hoofdstuk in lichte mate opviel, neemt nu al te grote proporties aan: het totaal ontbreken van een duidelijke structuur in de indeling. Zonder enige vorm van indeling vervolgt de auteur zijn lange, lange verhaal, gelardeerd met citaten en afbeeldingen.

Deze opzet vormt tevens de belangrijkste tekortkoming van het gehele boek, temeer daar de thematiek van het betoog, dat van grote belezen- en (bovenal) bevoegenheid getuigt, ongetwijfeld velen zal interesseren. Het verkrijgen van een overzicht over het geheel wordt verder sterk bemoeilijkt door het ontbreken van een duidelijke chronologie. Het 'Globaal overzicht over de inhoud' van het boek, dat we op de pagina's 563-566 vinden, biedt hier beslist te weinig soe-

laas. In het vierde hoofdstuk gaat de auteur hoofdzakelijk in op de situatie in Nederland in de laatste vijftig jaar. Het laatste hoofdstuk is een beschouwing over het Samen-op-Weg-proces, waarin Zandt de vigerende meningen van een aantal kerkgenootschappen met betrekking tot de kerkmuziek naast elkaar plaatst en van lezenswaardig commentaar voorziet.

Iedere auteur weet, dat een boek nooit 'af' is. Ook op de huidige publicatie kan men het nodige aanmerken. Enkele voorbeelden uit het eerste hoofdstuk: het onderscheid in vijf 'Nederlandse Scholen' of 'generaties' (9) berust op een verouderde musicologische opvatting; een *cantus firmus* en een *tenor* (10) zijn in de veertiende eeuw géén uitwisselbare begrippen; de verwijzing in de eindnoot bij de — wel erg beknopte — omschrijving van de vakken, die Zandt als de *septem artes liberales* had kunnen aanduiden (12) is onvolledig; we vinden alleen de naam van Smits van Waesberghe, maar geen publicatie (ook niet in de bibliografie, terwijl deze naam in het register op personen ontbreekt), etc. Opmerkelijk is voorts dat de dissertatie van Jan R. Luth niet wordt genoemd.

Het boek is niet door een wetenschapsbeoefenaar geschreven. Daarmee dient men bij het lezen en de beoordeling van dit boek terdege rekening te houden. Men mag van de auteur niet verwachten dat hij van alle recente wetenschappelijke literatuur op de hoogte is, met name niet indien men bedenkt hoe bijzonder uitgebreid het in dit boek behandelde gebied is. De enorme hoeveelheid aan feiten die wordt gepresenteerd is evenwel indrukwekkend. Hierdoor zal de studie voor menig geïnteresseerd lezer de functie van *Fundgrube* kunnen vervullen. De omvang van de studie, alsmede de kwaliteit van druk, papier en reproducties verdienen respect.

A. A. Clement

A. van de Sande, *Vrijmetselarij in de Lage Landen. Een mysterieuze broederschap zonder geheimen* (Zutphen:Walburg Pers, 1995, 206 blz., f89,-, ISBN 90 6011 930 4).

Dit rijk geïllustreerde en goed geschreven boek over de vrijmetselarij is zeker één van de beste publicaties die de afgelopen decennia over dit onderwerp zijn verschenen. De auteur, zelf geen maçon, is verbonden aan de Universiteit van Nijmegen als hoofddocent cultuur - en mentaliteitsgeschiedenis van de nieuwe tijd. Hij mocht bij zijn werk ruime medewerking ontvangen van de voormalige en huidige conservator van de verzamelingen (archief, bibliotheek en museum) van de orde van vrijmetselaren en verkreeg derhalve naast de nodige gedrukte bronnen ook prachtig beeldmateriaal ter beschikking.

Is de vrijmetselarij wel een geheim genootschap? Van de Sande vangt zijn studie aan met deze vraag en na een uitvoerige en heldere analyse, waarin de bekende complottheorieën en verdachtmakingen aan de orde komen, komt de schrijver tot de conclusie dat er van geheimen geen sprake is. Een ieder die zich op de hoogte wil stellen van de organisatie kan bij de Kamer van koophandel terecht, waar zoals van iedere vereniging de reglementen ter inzage liggen, terwijl de koninklijk goedgekeurde statuten in het Staatsblad zijn te lezen. Maar ook de symbolen en ritualen, eigen aan de vrijmetselarij, zijn voor een belangstellende buitenstaander in boeken en geschriften in de openbare bibliotheek te vinden. De auteur, die het meest geïntrigeerd werd door de vrijmetselarij als cultuur fenomeen, ziet in het besef van rentmeester te zijn van een eeuwenoud cultuurgoed, de eigenlijke beleving van het vrijmetselaarsgeheim: de innerlijke ervaring die vrijmetselaren onderling delen bij hun bezoek aan de loges.

Uitvoerig besteedt de schrijver aandacht aan de geschiedenis van de vrijmetselarij in Nederland en België, maar ook in andere landen voorzover het zijn speurtocht betreft naar de bron-